

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Echt Oudnederlands?

Quak, A.

Citation

Quak, A. (2008). *Echt Oudnederlands?*. Leiden: Universiteit Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19671>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19671>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Prof.dr. A. Quak

Echt Oudnederlands?

Universiteit Leiden

Voor mijn moeder Nel Quak-Jansen (9 december 1921 – 10 maart 2008)

Echt Oudnederlands?

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. A. Quak

bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de
Oud-Germaanse Filologie
aan de Universiteit Leiden
vanwege het Leids Universiteits Fonds
op dinsdag 19 februari 2008

Universiteit Leiden

Mijnheer de Rector Magnificus, leden van het bestuur van het Leids Universiteits Fonds en leden van het Curatorium van deze bijzondere leerstoel, zeer gewaardeerde toehoorders,

4 Enige tijd geleden kon men in de NRC een discussie lezen over de vraag wat nu de oudste Nederlandse zin was. De gedoodverfde kandidaat voor die titel, die lange tijd ook het monopolie leek te hebben, was het bekende zinnetje *Hebban olla uogala* enz. van omstreeks 1100. Maar de ingezonden brieven wisten te vertellen dat er enkele veel oudere zinnen bestonden. Onder kenners was natuurlijk allang bekend dat de zogenaamde ‘Wachtendonckse Psalmen, een interlineaire Oudnederlandse vertaling van de psalmen en cantica uit de 10e eeuw, een veel betere kandidaat waren. Maar ja, die tekst is natuurlijk een stuk minder poëtisch en dus bleef hij op de achtergrond. Dit mede ook door het feit dat de vertaling op sommige plaatsen nogal Duits is gekleurd en dus door sommigen niet als Nederlands werd beschouwd. Er was ooit zelfs een Duitse onderzoeker die meende dat de tekst absoluut geen Nederlands kon zijn, omdat die het woord *knapo* ‘knaap’ bevatte (Jostes 1896: 191)¹ - hij dacht waarschijnlijk aan het Duitse *Knabe* of *Knappe*. Dat zegt meer over de kennis van het Nederlands van de betrokken onderzoeker dan over de tekst. Maar de winnaar van de competitie Oudnederlands - zo bleek uit de discussie in de pers - was uiteindelijk het zinnetje *Maltho, thi atōmeo, theo* (PLS XXVI,2), hetgeen betekent: ‘Ik zeg: ik laat jou vrij, slaaf’. Verder staat er ook nog de variant *Maltho, thi atōmeo, lēto* met het woord *lēto* ‘halfvrije, laat’ inplaats van *theo* ‘slaaf’ in §2 van hetzelfde hoofdstuk. In de contexten “Nederland gidsland” en “mensenrechten” mogen deze politiek correcte zinnetjes er trouwens ook wel wezen. Ze stammen uit de zogenaamde

‘Malbergse Glossen’ in de ‘Lex Salica’, een tekst uit de zesde eeuw maar bewaard in handschriften uit de achtste eeuw, dus enkele honderden jaren ouder dan de ‘Wachtendonckse Psalmen’ en *Hebban olla uogala* Maar is de taal van die glossen nu echt Oudnederlands? Daarover wil ik het met U hebben.

Eigenlijk is mijn vraag natuurlijk al bij voorbaat beantwoord. Sinds 2000 wordt er hier in Leiden gewerkt aan de samenstelling van een woordenboek van het Oudnederlands en bij de werkzaamheden voor dat woordenboek is door de redactie - inclusief mijzelf - besloten om ook deze ‘Malbergse Glossen’ als bron van het Oudnederlands te gebruiken. We staan eigenlijk dus voor een voldongen feit. Maar het lijkt op het eerste gezicht toch een nogal gewaagde stap. Hoewel de belangrijkste pogingen om de zeer problematisch overgeleverde woordenschat van deze tekst te verklaren op naam van twee Nederlanders staan, J. H. Kern in 1880 en Willem Lodewijk van Helten in 1900, heeft geen van beiden naar mijn weten ooit met zoveel woorden beweerd dat het om een Oudnederlandse tekst zou gaan, al verdenk ik hen ervan dat stiekem wel te hebben gedacht. Ze lieten het in het openbaar evenwel bij de term Oudfrankisch, waar je je geen buil aan kunt vallen, want niemand zal ontkennen dat het de wet van de Salische *Franken* is. Ik wil hier de argumentatie voor of tegen opname in het corpus van Oudnederlandse teksten nog eens nader met U bekijken. Eerst echter iets over de overlevering van de Malbergse Glossen met de vraag wat dat nu eigenlijk zijn. In de eerste plaats dient hier gezegd te worden dat het niet gaat om glossen in de traditionele zin, d.w.z. vertalingen van woorden of korte zinnen in een Latijnse tekst als geheugensteuntje voor de lezer. Dat was vaak nodig, want niet elke monnik in de Middeleeuwen beheerste het Latijn goed.² Het gaat

echter bij de ‘Malbergse Glossen’ om woorden en zinnen in de volkstaal die als verklaring zijn opgenomen in de verder in het Latijn geschreven ‘Pactus legis Salicæ’ (PLS) en de wat jongere bewerking daarvan, de ‘Lex Salica’ (LS), de wetten van de Salische Franken. De oorsprong daarvan ligt zoals gezegd in de eerste helft van de 6de eeuw, toen de Merovingische koning Clovis in 512 opdracht gaf die wetten op te tekenen. Dat gebeurde zoals toentertijd gebruikelijk in het Latijn - nou ja, een soort Latijn! -, omdat dat nu eenmaal de gangbare taal was om dit soort teksten in te noteren. Daar echter de Franken die bij de rechtszittingen aanwezig waren, net zoals sommige monniken, het Latijn niet allemaal even goed machtig waren, werden in de handschriften van de wetten de belangrijkste begrippen en kernuitspraken in de volkstaal opgetekend. Dat gebeurde vermoedelijk oorspronkelijk in de marge, want in enkele handschriften is de betreffende glosse soms bij de verkeerde wetsparagraaf beland. Dat geldt bijvoorbeeld voor PLS VIII,1: *Si quis unam apem hoc est unum uasum deintro clauem furauerit, et sub tecto fuerit, malb. antedio olephardis sunt MDCCC qui fac. sol. XLV culp. iud.* ‘Als iemand een bijenzwerm d.w.z. een korf steelt uit een afgesloten ruimte met een dak erboven, gerechtelijk *antedio olephardis*, worde hij veroordeeld tot 1800 penningen die maken 45 schellingen.’ (Eckhardt 2002: 43, C6). De glosse daarbij luidt in handschrift A2: *mal. antedi leopardi* en bij Herold: *malb. antidio olethardis*. Deze vorm wordt bevestigd door de overlevering in de jongere LS IX,1, waar dezelfde tekst staat met de glossen: D7: *mal. antedio olecharde*; D8: *malb. antedeo elecharde*; D9: *mal. antedio holecardo*. Het woord *antedio* in deze glosse is een aanduiding voor diefstal met braak, zoals uit andere passages in de tekst blijkt. Het tweede woord is waarschijnlijk op te vatten als een aanduiding voor een bijenkorf (iets als **olegard*). In handschrift A1 staat echter als glosse bij deze paragraaf *mal. sundolino*

‘watervogel’. Deze glosse behoort ongetwijfeld bij PLS VII,8, waarin over de diefstal van tamme watervogels wordt gesproken en de andere handschriften allemaal dezelfde glosse, i.c. *sundolino* ‘watervogel’ hebben. Het is aan te nemen dat in de legger, het voorbeeld, van A1 het woord in de marge stond en door een kopiïst in de verkeerde paragraaf is gezet.³ Dat komt met name in A1 vaker voor.

Een goed voorbeeld van de reden voor optekening van de glossen in de volkstaal is het zoëven genoemde oudste zinnetje: *maltho, thi atōmeo, theo/leto*. Dat werd in zijn geheel in de volkstaal genoteerd, omdat de eigenaar van de slaaf, resp. de halfvrije, juist deze zin luid en in het openbaar diende uit te spreken, verstaanbaar voor alle aanwezigen die tevens als getuigen van de rechtshandeling dienden. Het was dus van groot belang dat de letterlijke Frankische tekst in de wet stond, al was die dan verder in het Latijn.

De kennis van het Oudfrankisch is echter zoals bekend in Frankrijk in de loop der eeuwen verdwenen. Bij het afschrijven van de handschriften werden weliswaar de woorden in de volkstaal automatisch meegekopiëerd, maar de afschrijvers begrepen die teksten al gauw niet meer. Een afschrijver meldt zelfs dat hij die “Griekse woorden” maar heeft weggelaten⁴ en hij was niet de enige. Slechts tien van de meer dan 70 handschriften met de wetsteksten bevatten de glossen in min of meer ruim aantal en door de Romaanse schrijvers werden ze dan ook nog bijna onherkenbaar verbasterd en/of associatief aangepast aan Latijnse woorden. Dat betekent dat we tegenwoordig de afzonderlijke woorden moeizaam moeten reconstrueren, wat evenwel niet altijd met zekerheid valt te doen. Indien een woord in meer dan vijf handschriften is overgeleverd is het meestal wel mogelijk de oorspronkelijke vorm te herkennen, maar als het slechts in twee handschriften staat of zelfs maar in één dan blijft er grote onzekerheid

bestaan en in een enkel geval staan we nog steeds voor een raadsel.

Een voorbeeld van het eerste vormt het woord **chrannichaltia* ‘varken dat binnen een afgesloten ruimte wordt gehouden’. Het staat in hoofdstuk II van de ‘Pactus Legis Salicae’, waarin over de diefstal van varkens wordt gesproken. De boete was namelijk hoger naarmate de dief brutaler was. Vandaar dat er gesproken wordt over verschillende - in totaal drie - omsloten ruimtes, vermoedelijk steeds dicht bij de boerderij gelegen. Bij de eerste en tweede omheining (§1) betaalde de dief 120 penningen boete, bij de derde (in §2) was dat al 600 penningen geworden en uiteindelijk bij een varkenskot met slot in §3 niet minder dan 800 penningen. De tekst in § 1 luidt: *Si quis porcellum lactantem furauerit de chrannae prima aut de mediana et ei fuerit adprobatum, malb. chranalteo lescalti hoc est, unum tualepti sunt denarii CXX qui faciunt sol. III culp. iudic.* ‘Als iemand een speenvarken steelt uit de eerste of de middelste omheining en het wordt hem bewezen, dan wordt hij tot een “twaalf”, dat zijn 120 penningen die maken drie schellingen, veroordeeld’ (Eckhardt 2002: 21, C6). In handschrift C6 staat dus *chranalteo*; bij Herold: *rhannechala*; in A2 *char calcio* en in A3: *diram ni*. Dezelfde term verschijnt ook in §2, die gaat over varkens die uit de derde omheining worden gestolen: C6 *chranchalteo*; Herold: *rhanne chalteo*. De desbetreffende glosse in de jongere redactie, de ‘Lex Salica’ luidt D7: *chramnechalti*; D8: *chrinne chulti*; D9: *chranne chalti*. In handschrift A1 is dezelfde glosse in de vorm *chrane calcium* per ongeluk bij § 4 terechtgekomen. Dat komt - zoals we gezien hebben - in dit handschrift vaker voor en is vermoedelijk ook hier het gevolg van het feit dat de glosse in de marge van de bladzijde stond en door de kopiïsten in de verkeerde paragraaf is gezet. We hebben dus in totaal 10 vindplaatsen met verbasterde versies van het Oudfrankische woord:

- C6 *chranalteo*
- Her *rhannechala*
- A1 *chrane calcium*
- A2 *char calcio*
- A3 *diram ni*
- C6 *chranchalteo*
- Her *rhanne chalteo*
- D7 *chramnechalti*
- D8 *chrinne chulti*;
- D9 *chranne chalti*

Uit de opstelling blijkt, dat we aan het begin moeten uitgaan van <chr>. De twee attestaties met <rh> laten zich mogelijk als invloed van Griekse spelling verklaren, vgl. de opmerking van de kopiïst in A3. <di> moet een verlezing van <ch> zijn, wat eenvoudig te verklaren is, als de <c> in de legger dichtbij de verticale streep van de <h> heeft gestaan. Daar komt nog bij dat het woord **chranni* ‘hek, omheining’ als afzonderlijk woord ook als Frankisch leenwoord in de Latijnse tekst van de ‘Pactus Legis Salicae’ en in de ‘Lex Salica’ voorkomt (§1 en §2). Het is niet uitgesloten, dat het woord verwant is met ons woord *ren* in *kippenren*, al is die betekenis pas veel later overgeleverd. Het tweede deel van de glosse **chrannichaltia* moet identiek zijn met mnl. *gelte*, v. ‘benaming van een tot voortteling ongeschikt gemaakt wijfjesvarken... Ook als benaming van het vrouwelijke varken, zeug in het alg.: *Ghelijc een ghelte by huere bigghen*. Nu en dan ook voor mannelijk varken gebruikt’ (MNW II,1296-97). Te vergelijken zijn verder o.a. on. *göltr*, *gilta* ‘(versneden) ever, barg’ (Baetke), ohd. *gelza*, *galza* ‘big, gecasteerd varkentje’ (Glwb. 197), oe. *gylte* ‘versneden varken’, mnd. *gelte* v. ‘versneden zeug’ (Lübben 115) ‘onvruchtbare, ook versneden zeug’ (Lasch-Borchling I,2: 59). De oorspronkelijke vorm in de ‘Lex Salica’ van de 6e eeuw was waarschijnlijk **galtia*, geschreven <chaltia>. Dat klopt goed met de chrono-

logie: de tekst uit het begin van de 6^e eeuw kent nog niet de umlaut en de gereconstrueerde vorm zou in het Middelnederlands inderdaad *gelte* moeten opleveren. Hetzelfde woord verschijnt ook in een aantal verdere samenstellingen in de wetsteksten: *foki-chaltia* ‘fokzeug’, *nari-chaltia* ‘voedzeug’,⁵ *suaini-chaltia* ‘kudde-varken’ en *drache-chaltia* ‘droesem-varken’.⁶ We hebben hier dus duidelijk de voorloper van een onl. **gelta* ‘varken’, mnl. *gelte*. Het woord kan dus als volkomen zeker worden geïnterpreteerd.

Iets anders wordt het als een glosse slechts in twee handschriften of soms maar in één handschrift is overgeleverd. Dan ontbreekt de mogelijkheid de overlevering te vergelijken en moet men uit de Latijnse context proberen op te maken wat het woord zou kunnen betekenen. Daarna kan men gaan proberen verwante woorden in de omringende Germaanse talen te vinden.⁷ Een voorbeeld voor zo’n geval is de glosse bij de paragrafen van het eerste hoofdstuk in de ‘Lex Salica’. Het gaat in deze paragrafen om iemand die voor het gerecht is gedaagd en niet verschijnt. PLS I,1: *Si quis ad mallum legibus dominicis mannitus fuerit et non uenerit mal. reapten hoc est, DC din. qui f. sol. XV cul. Iudcr.* ‘Als iemand volgens de koninklijke wetten voor het gerecht wordt gedaagd en niet komt - gerechtelijk *mal. reapten* -, wordt hij veroordeeld tot 600 penningen die maken 15 schellingen’ (Eckhardt 2002: 18, A1) en PLS I,2: *Ille uero qui alium manit et ipse non uinerit, mallare abtena, ei qui manebit DC denarios qui fac. Sol. XV culp. Iudcr.* ‘Degene echter die een ander daagt en zelf niet komt, wordt - gerechtelijk *re abtena*,- veroordeeld tot 600 penningen die maken 15 schellingen’ (Eckhardt 2002: 18, A2). Geen van de andere redacties heeft in deze paragrafen een glosse in de volkstaal. Hier hebben we dus maar twee vormen: *mal. reapten* (A1) en *mallare abtena* (A2). Over het algemeen neemt men aan, dat de *re* in *mallare* in A2 bij de glosse behoort, aangezien de inleiding gewoonlijk

korter *mal.* of *malb.*, een afkorting voor *mallobergo* ‘op de gerechtsberg’, is, maar bijna nooit *mallare*. Dat wordt gesteund door de lezing in A1.

De Nederlandse filoloog J. H. Kern (1880: 440-41) meende dat de spelling <pt> en <bt> in de handschriften /ft/ aanduidde, dacht aan een nomen actionis op *-ne* en zag verband met ofri. *achtene, echtene* ‘vervolging’. Maar het Oudfriese woordenboek van Holthausen (1) geeft als betekenis voor dit woord: ‘vervolgingsplicht; verpanding; getaxeerd object’ en dat past nauwelijks in de Latijnse context van de ‘Lex Salica’. Voor zijn interpretatie moet Kern verder aannemen, dat de overgang van /ft/ naar /ht/ - du. *Luft, Kraft* => nl. *lucht, kracht* - in de 6^e eeuw al was ingetreden en er hier dus sprake is van hypercorrecte spelling <ft> inplaats van <(c)ht>; en dat lijkt nogal vroeg. De tweede die zich diepgaand met de ‘Malbergse Glossen’ heeft beziggehouden was wederom een Nederlander: Willem Lodewijk van Helten wijst de interpretatie van Kern af (1900: 256-58). Het zou volgens hem wel gaan om een oorspronkelijk **aft-*, maar hij ziet daarin een oorspronkelijk **es aftergā*, dat hij als een kort zinnetje opvat: “de (uit de *mannitio* voortvloeiende) plicht (om voor het gerecht te verschijnen) verzuime”, in feite dus een vertaling van *non uenerit* uit de Latijnse tekst. Het zou dus volgens hem gaan om *es*, een persoonlijk voornaamwoord in de genitief, en een werkwoord dat bij **gān* ‘gaan’ behoort. In de legger zou dan reeds foutief **re aftena* hebben gestaan, in feite dus daar al een verbastering. Van Helten moet dus een groot aantal wijzigingen in de overlevering toepassen⁸ zoals *es* dat *re* wordt en *apten* resp. *abten* uit *afterga*. Dat is toch wel erg dubieus. De eerste regel bij de interpretatie van de overgeleverde glossen zou toch moeten zijn: zo weinig mogelijk in de tekst veranderen; en als het dan moet, dan een waarschijnlijke verandering die wordt ondersteund door andere passages in dezelfde tekst.

Voor de vraag, wat er dan wel bedoeld zou kunnen zijn, dienen we goed naar de Latijnse tekst te kijken. Het belangrijke punt in deze twee paragrafen is het niet verschijnen voor de rechtbank, in §1 van de gedaagde en in §2 van de klager.⁹ Het ligt dus voor de hand om aan te nemen dat juist dit punt ook in de glosse zit. Dan lijkt het waarschijnlijk dat *re* een verlezing voor het negatief partikel *ne* ‘niet’ is, waarbij een <n> als <r> gelezen is, wat vaker voorkomt in de tekst. Het tweede woord kan ook als *ahtena* gelezen worden, aangezien <h> en vaker worden verwisseld (Kern 1880: 436). De vorm met <pt> zou dan kunnen teruggaan op een legger met <bt>. De glosse zou dan *ne ahton* ‘(de rechtbank) niet achten’ kunnen zijn en doelen op het ‘minachten’ van de rechterlijke macht, een *contempt of court* dus zoals we dat uit Amerikaanse tv-series kennen. Het probleem is dan wel, dat deze betekenis van het werkwoord *achten* tamelijk jong is. Volgens het EWN (1,091) is de oudste betekenis van het huidige werkwoord *achten* ‘nadenken; menen, denken; een zekere waarde toekennen’. Ook in het Oudhoogduits lijkt *ahtōn* ‘bedenken, afwegen, beoordelen’ te betekenen (Glwb. 18), in het Oudengels *eahtian* ‘to estimate, esteem; consult about, consider, deliberate; watch over; speak with praise’ (Clark-Hall 93), in het Oudfries *achtia* ‘overleggen’ en in het Oudsaksisch *ahtōn* ‘letten op, geloven’ (Holthausen). Dat lijkt dus problemen op te leveren, hoewel het Oudengels met ‘to estimate, to esteem’ toch wel in de buurt komt. Ik ben daarom toch geneigd om aan te nemen dat het om dit werkwoord gaat.

Deze korte excursie moge duidelijk maken, welke problemen zich bij de interpretatie van de overgeleverde vormen kunnen voordoen. Waarom houden de filologen zich dan toch zo graag bezig met deze tekst? Het antwoord is simpel: het gaat om een van de oudste teksten in een Germaanse taal. Alleen de Gotische bijbelvertaling van Wulfila uit de 4e eeuw (handschriften uit de 5e en 6e eeuw) en een aantal runeninscripties, overgeleverd

vanaf de 2e eeuw na Chr., zijn ouder. De taal van de Malbergse glossen is dus zeer oud en vertoont ook nauwelijks sporen van jongere verschijnselen als umlaut en monoftongering, die immers pas in de loop van de 6e en 7e eeuw optraden. Maar is die taal nu ook Oudnederlands?

Wat is Oudnederlands?

De eerste vraag die men dan moet stellen is natuurlijk, wat men onder Oudnederlands dient te verstaan. In het kader van het Oudnederlands woordenboek verstaan we daaronder de taal zoals die is overgeleverd in het gebied van het huidige Nederlands vóór het jaar 1200. Dat jaartal is een beetje willekeurig. In een buurtaal als het Duits wordt meestal 1050 of 1100 als grens voor de oudste periode aangehouden. De reden voor die grens van 1200 in het Nederlands ligt eerder in het feit dat vanaf die tijd de overlevering van de Middelnederlandse literatuur begint met de oudste fragmenten van het werk van Henric van Veldeke, dan dat er echt sprake is van een grote verandering in de taal zelf omstreeks die tijd. Men zou kunnen zeggen dat vanaf 1200 het Nederlands als literaire taal begint en alles wat ervoor ligt tot de prehistorie ervan behoort.

De grote veranderingen in het Nederlands zoals de rekking in open lettergreep - onl. *gescriuona* > mnl. *ghescreven* - en de afzwakking van de volle klinkers in onbeklemtoonde lettergrepen - onl. *daga* > mnl. *daghe* - lijken juist in de 12e eeuw te zijn afgesloten. Men kan dan ook het Oudnederlands in vergelijking met bijvoorbeeld het Duits als een wat conservatieve taal karakteriseren. Zo valt ook de overgang van /þ/, geschreven <th>, <dh>, naar /d/ pas in de loop van de 12e eeuw. Zo bekeken is 1200 misschien niet eens zo gek omdat pas omstreeks die tijd de kenmerken van het Middelnederlands duidelijk aanwezig zijn.

In zekere zin kunnen we verder zeggen, dat *het* Oudnederlands

streng genomen niet bestaat. Natuurlijk bestond er in de periode vóór 1200 geen uniforme taal. Men kan voor die tijd hoogstens spreken van een verzameling dialecten met bepaalde eigenschappen die ze onderscheiden van buurtalen als het Oudhoogduits, het Oudsaksisch en het Oudfries, waarbij men dan ook nog rekening moet houden met het feit, dat de overgang naar die buurtalen vermoedelijk zeer geleidelijk ging. In feite zal er sprake zijn geweest van een continuüm, een langzame verandering hoe verder men naar het oosten en het zuiden kwam. Het Oudnederlands in de Achterhoek zal zeker anders zijn geweest dan dat in Zeeland of in Vlaanderen.¹⁰ Het Oudnederlandse gebied omvatte grof gezegd het gebied tussen de Noordzee in het westen, de taalgrens met het Romaans in het zuiden,¹¹ de grens met het Hoogduits in het zuidoosten en de grens met het Oudsaksisch in het oosten en met het Oudfries in het noorden. Met name de grens naar het Oudsaksisch toe staat wagenwijd open, want het is uiterst moeilijk om van een tekst te zeggen of die Oudnederlands of Oudsaksisch is. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat in het corpus van Middelnederlandse teksten voor 1300 van Maurits Gyseling (1980), dat ook een afdeling “Oudnederlands” bevat, het Oudnederlandse karakter van sommige teksten in die afdeling op zijn zachtst gezegd niet onomstreden is.¹²

In dat opzicht kunnen we de Malbergse Glossen met een gerust hart Oudnederlands noemen, want het was de taal die in Noord-Frankrijk werd gebruikt door de Franken aldaar - gebieden waar getuige de plaatsnamen en de huidige dialecten in ieder geval in het noordwesten een vorm van Nederlands of misschien beter: Vlaams werd en wordt gesproken. Maar was de taal van de ‘Malbergse Glossen’ in het algemeen nu een Nederfrankisch of een Middelfrankisch dialect? Dat is de hamvraag. En die vraag laat zich eigenlijk nauwelijks beantwoorden, want juist de Hoogduitse klankverschuiving die het belangrijkste verschil

tussen het Neder- en Middelfrankisch uitmaakt was in de 6^e eeuw nog niet echt op gang gekomen. Onze tekst is zo oud dat die klankverschuiving dus geen criterium kan vormen. We zullen dus op andere manieren moeten gaan redeneren.

De Salische Franken

Als we naar de herkomst van de Salische Franken kijken, kunnen we het volgende vaststellen: Historisch gezien vormen de Franken een conglomeraat van volkeren en volkjes dat vermoedelijk in de 2^e/3^e eeuw na Chr. is ontstaan (Blok 1968: 9-10). In diezelfde tijd zien we ook de benaming Saksen als overkoepelende aanduiding van eerder zelfstandige volkeren opkomen. De naam van de Saliërs wordt meestal verbonden met het Overrijsselse Salland, hoewel dat niet helemaal zeker is. In elk geval staat vast dat ze uit het gebied komen dat later als Nederlands taalgebied geldt. In de 4^e eeuw na Chr. woonden ze in de streek die nu (Noord-)Brabant heet, want onder keizer Julianus Apostata (361-363) werd het aan de Salische Franken toegestaan zich daar te vestigen en in de laat-Romeinse tijd breidden deze Franken hun gebied steeds verder naar het zuiden uit. Juist in dat gebied zijn vermoedelijk de Salische wetten opgetekend. We mogen dus met enige voorzichtigheid aannemen dat ze de taal van de Franken in het tegenwoordig Romeinse gebied in Noord-Frankrijk en in de overgangsgebieden tussen Romaans en Germaans weerspiegelen. Het is dan ook geen toeval dat in de taal van de ‘Malbergse Glossen’ ook woorden voorkomen die getuigen van een vermenging van Romaans en Germaans. Dat ligt natuurlijk voor de hand omdat de Salische Franken in de 6^e eeuw al decennia lang in Romaans gebied woonden en daar zeker een minderheid vormden. En deze minderheid zal dan ook nog cultureel op een lager niveau hebben gestaan dan de al eeuwenlang onder Romeinse invloed verkerende

oorspronkelijke bevolking. Zo wordt een tamme vogel in een paar glossen *ortfocla* genoemd.¹³ Dit is vermoedelijk een samenstelling van lat. (*h*)*ortus* ‘tuin’ en germ. *fogal* ‘vogel’. Ook een woord als *vialacina* dat waarschijnlijk opgevat moet worden als **via-lagīn* ‘wegversperring’ (Quak 2007b) vertoont een mengeling van Romaans/Latijn *via* ‘weg’ en Germaans **lagīn*, een verbaalabstractum bij het werkwoord ‘leggen’. Soms werden er blijkbaar complete Romaanse woorden overgenomen. De voor de taal van de ‘Malbergse Glossen’ specifieke vorm *pōder* ‘jong dier’ lijkt een leenwoord uit het Romaans te zijn en terug te gaan op **pōdrus* (Quak 2007a). De verspreiding van dit woord duidt op het Salfrankische gebied (België en Zuid-Nederland).

Klankleer

Het is natuurlijk uiterst riskant om uitspraken te doen over de klanken in de taal van de ‘Malbergse Glossen’. De woorden zijn in gelatiniseerde vorm overgeleverd en met name de klinkers in de onbeklemtoonde lettergrepen zijn daarom onzeker. Opvallend is dat er nauwelijks voorbeelden van de Hoogduitse klankverschuiving zijn, maar dat kan zoals gezegd aan de datering van de tekst liggen. In een paar gevallen lijkt in de ‘Malbergse Glossen’ de oude Germaanse *ǣ* bewaard te zijn gebleven of secundair weer te zijn ingevoerd. Als dat klopt sluit dat aan bij de overlevering in het Noordzeegermaans, waar in het Oudengels en Oudfries precies hetzelfde is gebeurd. Verder is in een paar gevallen de monoftongering van germ. /ai/ tot lange /e:/ voor andere medeklinkers dan dentalen geattesteerd. Ook dat is een verschijnsel dat indruist tegen het Oudhoogduits maar overeenkomt met het Oudsaksisch en gedeeltelijk ook met het Oudfries.

Vormleer

Over de vormleer van de taal van de ‘Malbergse Glossen’ valt moeilijk iets te zeggen. Van een taal die alleen via een gelatiniseerde vorm is bewaard, kan men nauwelijks verwachten dat er veel van de oorspronkelijke grammatica te herkennen valt. Bovendien ligt het in de aard van de glossen dat er hoofdzakelijk zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden zijn overgeleverd. Die staan soms wel in een verbogen vorm, zoals *oxino* ‘os’ in PLS III,7: *Si quis bouem furauerit, malb. ocxino* (< *ocxinos*) *sunt den. MCCCC qui fac. Sol. XXXV culp. Iud., excep. cap. et del.* ‘Als iemand een os steelt, dan worde hij veroordeeld tot 1400 penningen die maken 35 schellingen zonder waarde en weigeringsgeld’ (Eckhardt 2002: 31, C6) met de glossen: A2: *mal. Obosino* en Herold: *malb. ohseno*. Het woord is waarschijnlijk op te vatten als een verbogen vorm van het zelfstandig naamwoord **ohso* ‘os’, in een later stadium met uitval van de /h/ onl. *osso* ‘os’. Het gaat in de betreffende passage waarschijnlijk om een accusatief **ohsin* die is voorzien van een latiniserende -o, zoals vaker is gebeurd in deze tekst (Quak 2007b). De uitgang -in kan een aanwijzing voor een westelijk achtergrond zijn, als hij correct is weergegeven. In Franse leenwoorden uit het Frankisch vindt men die ook zoals in *jardin* ‘tuin’, uit **gardin*, een verbogen vorm van Oudfrankisch **gardo*, dat tot dezelfde verbuiging behoort als *osso*. De kwaliteit van de klinker in de uitgang -in is echter niet met zekerheid te bepalen, aangezien men altijd rekening dient te houden met de mogelijkheid dat een afschrijver onder invloed van het Latijn de klinker heeft veranderd. Dat geldt voor veel suffixen en uitgangen in de ‘Malbergse Glossen’. Zo vindt men bij de vorm **weiano* ‘wouw’ (PLS VII,2 en 3) - ook hier weer een accusatief met latiniserende -o - een -a- in de uitgang, al kan het hier mogelijk om een vrouwelijk woord gaan. Verder is de informatie over de grammatica in de ‘Malbergse

Glossen' weinig specifiek. Zo kan men vaststellen dat de genitief enkelvoud bij mannelijke en onzijdige woorden een -s had. Maar dat is weinig schokkend nieuws, want dat geldt voor alle Germaanse talen. Het zou interessanter zijn, als men kon uitmaken of de genitiefuitgang -es of -as was, want die beide mogelijkheden lijken een regionale spreiding te hebben gehad. Maar daarvoor is de overlevering weer te onzeker, want in de onbeklemtoonde lettergrepen dient men zoals gezegd rekening te houden met invloeden uit het Latijn.

Werkwoorden zijn uiterst zeldzaam evenals bijvoorbeeld voor-naamwoorden. In feite geeft alleen het in het begin genoemde oudste zinnetje *Maltho, thi ātōmeo, theo* een voorbeeld voor dat laatste. Overigens lijkt het zinnetje aan te duiden dat de taal van de 'Malbergse Glossen' geen verschil maakte tussen datief en accusatief bij de persoonlijke voornaamwoorden. In de overlevering is geen spoor van **thir* of **thik* te vinden en dat geeft een interessant perspectief, aangezien de taal daarmee dicht bij de Noordzeegermaanse dialecten - en dus niet bij het Duits - staat.

Op het gebied van de woordvorming valt op dat verbaal-abstracta op -*īn* een zekere voorkeur genieten in de taal van de 'Malbergse Glossen' (Quak 2007b). Dat sluit aardig aan bij het Oudengels en het Oudfries.

Woordenschat

Het belangrijkste criterium voor een voorzichtige indeling van de taal vormt de woordenschat van de tekst. Natuurlijk bevatten de 'Malbergse Glossen' een groot aantal woorden die we als algemeen Germaans kunnen beschouwen. Maar als men nog eens goed kijkt, valt op dat een aantal woorden bijna uitsluitend in het Middelnederlands terugkeert. Daarbij zijn enkele zeer karakteristieke woorden:

1. Het woord *smala* 'meisje' heeft alleen in het Middelnederlands een equivalent: mnl. *smale* 'jong meisje' (MNW VII,1341), al is het MNW wat sceptisch over het verband. Het woord verschijnt o.a. in PLS XLI,15: *Si quis puellam ingenuam occiderit, malb nuchala, VIIIIM den. qui faciunt sol. CC culpabilis iudicetur*. 'Als iemand een vrij meisje doodt, gerechtelijk *nuchala*, boete hij 8.000 penningen die maken 200 schellingen' (Eckhardt 2002: 161, Her.) met de glossen: A3: *mal. chismala*; C6: *hismala*.. Hier duidt het een vrij meisje aan evenals in PLS XXIV,8 waar het bij Herold is verbonden met het woord *leudi*, dat een soort boete aanduidt: *Si quis puellam ingenuam antequam infantes habere possit occiderit, malb. hismala, sol. CC culp. iud.* 'Wie een vrij meisje vóór ze kinderen kan krijgen doodt, gerechtelijk *hismala* boete 200 schellingen' (Eckhardt 2002: 93, C6) met de glosse: Herold: *malb. ex mala leudi*.¹⁴ De overlevering wijst op een oorspronkelijke vorm *smala* 'meisje'. Het woord verschijnt ook nog op andere plaatsen in samenstellingen en lijkt dus een gebruikelijk woord in de taal van de 'Lex Salica' te zijn geweest.
2. Verder vinden we ook *fig(ga)* 'big', dat ook alleen in mnl. *vigge* 'big' (MNW IX,473), een Vlaamse vorm van *big(ge)*, een equivalent heeft. Het verschijnt in PLS II,5: *Si quis porcellum furauerit qui sine matre uiuere possit, malb. hinnifliht (< hinnifliht) siue tertega sunt denr. XI. qui faciunt solo. I culp. Iudice. Excep. Cap. et del.* 'Als iemand een big steelt, die zonder moeder kan leven - gerechtelijk *hinnifliht siue tertega* - worde hij tot 40 penningen, die maken 1 schelling, veroordeeld zonder waarde en weigeringsgeld' (Eckhardt 2002: 23, C6) met de glossen: A2: *mal. in zymus sunt*; A3: *mal. imnis fit sunt*; Herold: *malb. ymnisfith siue thertesun*. Dat komt overeen met: LS II,2 *Si quis porcellum furauerit, qui sine matre uiuere possit, et ei fuerit adprobatum, mallobergo hymnis thetica, <sunt dinarii XL qui faciunt> solidus I culpabilis iudicetur excepto*

capitale et dilatatura met de glossen: D7: *mal. hymnis thetica*; D8: *malb. hymnis thetica*; D9: *himnes theta*. De oorspronkelijke glosse luidde waarschijnlijk *gimnis fig(ga)* ‘big van één winter’ met de toevoeging *siue tertega* waarschijnlijk een andere aanduiding voor ‘big’.¹⁵ Reeds Kern (1880: 443-43) dacht bij de glosse aan *fit(h) = fich* en identificeerde het met mnl. *vigge* ‘big’. Het woord verschijnt ook in de plaatsnaam *Viggensele* [1122] ‘Viggezele’ (TW 1010) in België. Dat is ook interessant omdat plaatsnamen met het element *-seli* als typisch Frankisch gelden en met name in België en in de Nederlandse provincie Noord-Brabant zijn overgeleverd.

3. Een ander karakteristiek woord is mogelijk **scoto* ‘jonge koe’: nnl. *shot* ‘driejarige koe die haar eerste kalf moet krijgen’. Het komt voor in PLS III,2-3: *Si quis bimum aut anniculum animal furauerit et ei fuerit adprobatum, mal. scolo hoc est DC din. qui f. sol. XV culp. iud.* ‘Als iemand een tweejarig of eenjarig dier steelt en het wordt hem bewezen, betale hij 600 penningen die maken 15 schellingen, zonder waarde en weigeringsbedrag’ (Eckhardt 2002: 28, A1) met de variant: A2: *mal. scedo sunt*. Het hoofdstuk gaat over de diefstal van runderen. In de andere handschriften wordt het betreffende dier met *tuigimnis poder* ‘tweejarig jong dier’ en *māla* ‘jonge koe’ aangeduid. Van Helten (1900: 286, § 30) vindt een verlezing van *l* uit *t* of *d* raar en wil daarom *scolo* als oorspronkelijke vorm zien. Dit zou dan volgens hem overeenkomen met got. *skula* en ohd. *scolo* en dan een weergave zijn van *et ei (cui) fuerit adprobatum* ‘en het wordt hem bewezen’ in de Latijnse tekst dus iets als ‘schuldige’. Maar deze Latijnse formule komt in de tekst van de ‘Lex Salica’ zeer vaak voor en wordt elders nooit vertaald. Het probleem is echter wel dat *shot* ‘jonge koe’ in het Nederlands pas in de 19^e eeuw is geattesteerd en volgens het WNT een verkorte vorm van *shotvaars* ‘vaars die in

een schot wordt gehouden’ of iets dergelijks is (XIV,916). Daarnaast komt *shotter* ‘koe die op tweejarige leeftijd voor het eerst besprongen wordt, kalfschot’ al in 1746 voor (WNT XIV,937), zodat de vorm ouder kan zijn. Mede gezien de equivalenten in de andere handschriften van de PLS ligt het toch het meest voor de hand er een aanduiding van het gestolen dier in te zien. Ook Gysseling doet dat in zijn korte behandeling van de ‘Malbergse Glossen’, al is het dan met een vraagteken (1976: 97). De chronologie van de attestaties blijft echter een probleem, tenzij men aanneemt, dat het woord ook in de ‘Lex Salica’ al een afleiding bij *shot* ‘afgeschoten ruimte, schot’ was. In die betekenis verschijnt het woord namelijk al in het Middelnederlands (MNW VII,686) - vgl. ook *schaepschot* ‘schaapskooi’ (MNW VII,232) - en het zou al Oudnederlands kunnen zijn.

4. Al eerder noemde ik **pōder* ‘jong dier’. Dit woord heeft geen verwanten in andere Germaanse talen. Waarschijnlijk gaat het niet om een verbastering van **hrund-* of **hrond-* ‘rund’ zoals Van Helten (1900: 225) dacht. Eckhardt wijst in zijn inleiding bij zijn uitgave van de ‘Pactus Legis Salicae’ terecht op de consequente spelling met <p> aan het begin, het ontbreken van parallellen voor de verwisseling van <chr> en <p> en op het feit dat *podero* ook een veulen aanduidt in XXXVIII,8 (1955: 74-75). Zoals gezegd gaat het vermoedelijk om een van origine Romaans woord dat zich in een beperkt gebied heeft verbreid.
5. Ook *māla* ‘maaltje, jonge koe’ behoort tot deze woorden. Het heeft een equivalent in mnl. *mael*, *male* ‘jonge koe’ (MNW IV,972), vgl. ook nnl. *maal* ‘jonge koe’.¹⁶ Het verschijnt in PLS III,3: *Si quis bimum animal furauerit, malb. inzymis pondero mala sunt den. DC qui faciunt sol. XV culp. iud. excep. cap. et del.* ‘Als iemand een tweejarig dier steelt, worde hij veroordeeld tot 600 penningen, die maken 15 schellingen,

zonder waarde en weigeringsgeld' (Eckhardt 2002: 29, C6) met de variant: Herold: *malb. Zymis pederio malia* (ook bij III,4). Verder vindt men LS III,2: *Si quis annuculum usque ad bimatum furauerit, mallobergo thinzimus podor, <sunt dinarii DC qui faciunt> solidus XV culpabilis iudicetur excepto capitale et dilatata*. met de glossen: D7: *mal. thinzimus pordorsum*; D8: *malb. thinzimus podor*; D9: *mal. thin zimus podor*.

De jongere LS heeft alleen de eerste glosse: **tuigimis podor* 'tweejarig jong dier'. In C6 en bij Herold is er blijkbaar een verduidelijking (?) *mala* 'jonge koe' toegevoegd. Mogelijk is dat gebeurd omdat de archaische vorm *tuigimnis* 'twee winters oud' niet meer voor iedereen duidelijk was. Het woord *māla* verschijnt ook in PLS III,5: *Si quis uacam sine uitulo furauerit, malb. maia LMCC den. qui faciunt sol. XXX culp. iud. excep. cap. et d.* 'Als iemand een koe zonder kalf steelt, worde hij veroordeeld tot 1200 penningen die maken 30 schellingen zonder waarde en weigeringsgeld' (Eckhardt 2002: 31, C6) met de variant: Herold: *malb. mala*. Het woord komt misschien ook in plaatsnamen voor, al is het hier moeilijk te scheiden van onl. *māl* 'plaats van rechtszitting' en *mala* 'laagte'. Volgens Kaspers (1949-50: 306) die onderzoek heeft gedaan naar de relatie tussen de 'Malbergse Glossen' en Frankische plaatsnamen zit het misschien in *Malenowa* [8e e.] 'Mallau' in Duitsland en in *Malle* [1111], 'Oostmalle' in België. Gezien de zwakke verbuiging met *-n* lijkt hoogstens de eerste plaatsnaam mogelijk. In de tweede zit eerder onl. *mala* (vgl. TW 767).

6. Verder vindt men nog **stiorki* 'jonge koe', mnl. *sterke* 'jonge koe die nog niet heeft gekalfd' (MNW VII,2087). Het verschijnt in PLS III,2: *Si quis anniculatum furauerit, ocsteorci sunt den. DC qui faciunt sol. XV excep cap. et del.* 'Als iemand een eenjarig rund steelt, (gerechtelijk) *ocsteorci*, worde hij veroordeeld tot 600 penningen die maken 15 schellingen

zonder waarde en weigeringsgeld' (Eckhardt 2002: 29, C6) met de variant: Herold: *mal. ochsaioira*. Van Helten (1900: 283-84, § 28) denkt dat hier twee glossen zijn bedoeld: **ohsin(o)* en **steorik*, waarbij het tweede een nadere precisering van de eerste zou zijn. Dat komt vaker voor, vgl. wat ik eerder zei in verband met *māla*. Het woord komt ook in het Oudengels voor: *stiorc, stirc, styric* 'kalf, jonge koe' (BT 922) en verschijnt verder in toponiemen zoals *Sterksel* (Quak e.a. 1983: 29). Men lette op het element *-seli* 'schuur, stal' dat we hier weer zien opduiken.

7. Hierbij behoort mogelijk ook **scoto/*scutta* zn. v. 'recht om loslopend vee op te sluiten' vgl. mnl. *schutte* v. 'recht om vee te schutten': *Voird soo gheware wi hem die scutte te hebben van den gheerse, van elken beeste omme vier penn. holl. te lossene* [a. 1322] (MNW VII,825) en het werkwoord mnl. *schutten* 'in een besloten ruimte brengen, opsluiten - vooral gezegd van loslopend vee, dat schade doet aan andermans eigendom' (MNW VII, 825-27). PLS IX,6,7: *Si uero peccora de damno cuius messe uastauerint et inclusa aut dum in domo illius minantur si aliquid eas uoluerit excutere uel expellere presumpserint et ei fuerit adporbatum, malb. excoto sunt den. DC qui fac. Sol. XV culp. iudicetur.* 'Als echter iemands vee vanwege schade opgesloten wordt of als iemands vee wegens schade naar het huis van degene, wiens korenveld werd vernield, wordt gebracht, gerechtelijk *excoto*, wordt hij die het waagt het met geweld weer weg te drijven, veroordeeld tot 600 penningen die maken 15 schellingen' (Eckhardt 2002: 49, C6) met de glossen: A2: *excuto sunt* (IX,6), *scuto* (IX,7); Herold: *schoto*. Vergelijk daarmee LS X,7: *Si uero aut per inimiciam aut per superbiam⁷ pecora de damno reclusa expellere aut foras excutere presumpserit soledos XV culpabilis iudicetur* (Eckhardt 1968: 47) met de glossen: D7: *mal. hischoto*; D8: *malb. chisto*; D9: *mal scuto*. In de

paragrafen gaat het om vee dat schade heeft aangericht en naar het huis van de gedupeerde wordt geleid, vgl. ook mnl. *schut* 1 m. ‘iemand die loslopend vee schut, iemand wiens taak het is loslopend vee te schutten’ (in oostelijke dialecten) (MNW XIV,1224) en *schut* 5 o. ‘hok waarin geschut vee wordt geborgen’ (MNW XIV,1225-26). In Limburgse en Brabantse geschriften komt *schut* voor in de betekenis van gemeente-beambte belast met het schutten of vangen (opsluiten) van vee, dat schade doet aan andermans eigendom: *Dat [hi] sette van onsen wege ... eene(n) schutte, die mechtech si van onsen wegen te scuttene ende te pandene alle andere vreempde beesten, die hi vinden sal op die voorg. gemeente* [1325] (MNW VII,824).

Tot zover een paar voorbeelden voor de nauwe verbinding tussen de taal van de ‘Malbergse Glossen’ en het Middelnederlands.

Andere woorden in de tekst hebben ook een opvallende verspreiding binnen de Germaanse talen. Bij die opvallende woorden behoort bijvoorbeeld de wortel **tak-* ‘nemen’. Deze wortel heeft bijna uitsluitend parallellen in het Gotisch en het Oudnoords. Als U hier als tegenargument aan de huidige vorm *take* in het Engels denkt, dan dient U te beseffen dat dit woord een leenwoord uit het Oudnoords is. De ‘Malbergse Glossen’ lijken het woord ook te kennen. Het wegnemen van een hoeve wordt in PLS XIV,4 op de volgende manier weergegeven: *Si quis hominem qui alicubi migrare disponit et habet praeceptum rege et habundiuet se in mallo publico et aliquis ei extra ordinationem regis restare aut adsallire presummit, malb. alcata alchatheocus uia lacina, sunt den. VIIIIM qui fac. sol. CC culp. iudicetur.* ‘Als iemand zich ergens wil vestigen en van de koning een volmacht heeft en zich op het openbare ding heeft gelegitimeerd en iemand het waagt tegen het bevel van de koning te protesteren of hem (= de nieuweling) aan te vallen,

worde hij veroordeeld tot 8.000 penningen die maken 200 schellingen’ (Eckhardt 2002: 67, C6) met daarbij de glossen: A2: *mal. sunt alachtaco*; Herold: *malb. alacfacis uia lacina*. De misdaad lijkt als *alachtaca* geglosseerd te zijn. Waarschijnlijk gaat het in C6 om twee woorden: ten eerste *alach-taca* - bij het ww. *takan* ‘nemen’; terwijl in het tweede eerder *alach-teoch* zit, dat verwant is met oe. *tēon*, onl. *tian* ‘trekken, slepen’. Die laatste vorm lijkt een verduidelijking te zijn, want A1 en Herold lijken op een oorspronkelijk *alachtaca* te duiden. Ook het eerste deel in deze samenstelling, *alach* ‘hoeve’, lijkt in deze betekenis een beperkte verspreiding te hebben gehad. Naar de getuigenis van de plaatsnamen was het beperkt tot het Frankische gebied, waarin ook de ‘Lex Salica’ gold (Schmidt-Wiegand 1967).

Het woord **wiggi* ‘paard’ dat wordt gereconstrueerd in PLS XXXVIII,5: *Si uero admissarium cum grege, hoc est cum VII aut XII equabus furauerit, malb. huicthe sonistha MMDC den. qui faciunt solid. LXII et dimidio culpabilis iudicetur excepto capitale et delatura.* ‘Als echter de dekhengst met zijn kudde is d.w.z. met 8 of 12 merries, boete hij 2600 penningen die maken 62 en halve schelling.’ (Eckhardt 2002:m137) met de glossen: A1: *mal. uualderido hoc est* (bij § 2!); A2: *malb. sunnista*; C6: *malb. sonista*. Die laatste glossering is mogelijk te lezen als: **uuiccho sonista* ‘kudde paarden’ met *uuiccho* als genitief meervoud. Het woord *sonista* betekent ‘kudde’ zoals uit andere passages blijkt. Het woord *wiggi* ‘paard’ heeft parallellen in os. *wigg(i)* ‘paard’ (Holthausen 1967: 87), oe. *wicg* ‘hengst’ (BT 1214) en on. *vigg* ‘paard’ in de Lied-Edda.

In de PLS wordt ook gesproken over de diefstal van geiten. Daarbij maakt de tekst verschil tussen de diefstal van een klein aantal (hier drie) geiten en van meer geiten: PLS V,1: *Si quis tres capras furaueri et ei fuerit adprobatum, mal. Lauxmada hoc est CXX din. qui f. sol. III culp. Iud. Excp/ capl. et dil.* ‘Als iemand

drie geiten steelt en het wordt hem bewezen, gerechtelijk *lauxmada*, worde hij veroordeeld tot 120 penningen die maken drie schellingen, zonder waarde en weigeringsgeld' (Eckhardt 2002: 35, A1) met de variant: A2: *malb. lauismata*. De andere handschriften hebben klaarblijkelijk een andere glossering: C6: *afrae siue lamphebrus mala uel pecti*; Herold: *lamp* (en als noot:) *afres siue la[m]phebros vel pectis*.¹⁸ Men kan de glosse in de A-redactie vergelijken met PLS V,2: *Si super tres furauerit, mal. Ros cimada sunt din. DC fac. sol. XV culp. Iud., excip. Cap. et dila*. 'Als hij er meer dan drie steelt, gerechtelijk *ros cimada*, dan worde hij veroordeeld tot 600 penningen die maken 15 schellingen, zonder waarde en weigeringsgeld' (Eckhardt 2002: 36) met de variant: A1: *mal. muscisimada*. De andere handschriften hebben ook hier een andere glossering: C6: *malb. chene crudo*; Herold: *malb. chrenecrude*. Uit de glosseringen blijkt dus dat de A-handschriften een totaal andere weergave hebben dan alle overige handschriften. In § 1 hebben die laatste allerlei aanduidingen voor '(jonge) geit' zoals het archaische **hafer*, dat verwant is met lat. *caper* 'geit', en in § 2 lijkt een woord te zitten dat wordt geïnterpreteerd als **gētokordar* 'geitenkudde', dat een parallel heeft in de vorm *geize corter* in de 'Leidse Williram' (55,2), geschreven in het klooster Egmond (NH) omstreeks 1100. Maar de A-handschriften hebben hier een vorm die sterk herinnert aan on. *skimudr* 'geit', zoals Kern (1880) al opmerkte, en lijken dus een vorm *skimad* 'geit' te suggereren. De context in de beide paragrafen lijkt de mening van Kern te bevestigen dat in het overgeleverde *lau* een vorm **fau* later *fō* 'weinig' en in § 2 waarschijnlijk **mēro* 'meer' zit. Dus: 'weinig geiten' tegenover 'meer geiten'. Het klinkt in elk geval plausibel. In de 'Pactus Legis Salicae' wordt over een zeug gesproken die als leidster van een kudde optreedt. PLS II,15: *Si quis scropham docariam furauerit, malb. radonia sunt den. DCC*

qui f. sol. XVII culp. iud. excp. 'Als iemand een leidzeug steelt, gerechtelijk *radonia*, worde hij veroordeeld tot 700 penningen, die maken 17 schellingen behalve (waarde en weigeringsgeld)' (Eckhardt 2002: 27, C6) met de glossen: A1: *sunnista hoc est* (bij § 13: *mal. redonia hoc est*); A2: *mal. redonii sunt*; Herold: *mal. chredunia*. Daarbij behoort ook LS II,5 *Si quis scronam ducariam furauerit, mallobergo reo dimia, <sunt dinarii DCC qui faciunt> solidus XVII culpabilis iudicetur excepto capitale et dilatura* met de glossen: D7: *mal. reo dimia*; D8: *mald. reo demia*; D9: *mal. reodimia*. Het beest wordt dus in de glossen (*ch*)*redunia* genoemd en de verschillende onderzoekers zijn het er redelijk over eens dat dit een afleiding is bij een woord dat een parallel heeft in got. *wreþus* 'kudde (varkens)' in Luc. 8,33 en ode. *vrāþ*, ozw. *wrāth* 'een kudde varkens', mogelijk ook te verbinden met oe. *wræð* 'bundel, bende, groep'. Vermoedelijk gaat het om een afleiding met het achtervoegsel *-unia*¹⁹ bij dit woord. Opvallend is dan wel, dat de anlaut *wr-* niet is overgeleverd (misschien met uitzondering van Herold die aan het begin <chr> heeft). Ook Van Helten verwijst naar oe. *wræð* en ozw. *wrath* 'kudde', maar hij wijst deze interpretatie af, omdat er <e> in plaats van salfrk. <a> staat en omdat de vrouwelijke woorden op *-unia* gemoveerde vormen zouden zijn bij mannelijke persoonsaanduidingen (1900: 277). Hij wil daarom **hirdunia* lezen, dat bij **hirdi* 'herder' zou behoren. Dat lijkt niet erg waarschijnlijk, omdat men dan in de handschriften veel vaker <chir> of zoiets zou verwachten. Dat de 'Malbergse Glossen' een /e:/ in plaats van /a:/ hebben komt zoals gezegd vaker voor en lijkt eerder een aanwijzing voor een verbinding met het Noordzeegermaans. Opnieuw zien we dat de taal van de glossen archaisch is en specifiek naar het noordwesten teneert. Op grond van deze en andere woorden lijkt het er toch wel op dat de archaische taal van de 'Malbergse Glossen' een duidelijk

noordwestelijk georiënteerd karakter heeft, wat eerder bij het Oudnederlands past dan bij het Oudhoogduits.

Oudnederlands of niet?

Laten we terugkeren tot de vraag van het begin. Uit mijn beschouwing moge duidelijk geworden zijn, dat de taal van de ‘Malbergse Glossen’ kan worden gezien als een representant van de taal van de Salische Franken in Noord-Frankrijk en de noordelijker gelegen gebieden. Er zijn nauwelijks aanwijzingen dat we met een verschoven taal, dus met een Oudhoogduits dialect, te maken hebben, maar dat kan aan de vroege datering van de tekst liggen. Bovendien moet men er natuurlijk rekening mee houden dat de taal van de bron zelf ook niet uniform is geweest. Het feit dat er in de handschriften soms dubbele glosseringen voorkomen en dat de A-handschriften hier en daar een totaal andere woordenschat dan de andere handschriften hebben - ik herinner bijvoorbeeld aan *scimad* ‘geit’ - is een aanwijzing dat niet iedereen alle woorden altijd begreep en dat er waarschijnlijk sprake is van verschillende dialecten, ook in onze tekst. Hierbij laat ik de vraag, of alle glossen in de afzonderlijke redacties in dezelfde tijd zijn opgetekend, nog buiten beschouwing.

De woordenschat van de ‘Malbergse Glossen’ vertoont een relatief nauwe relatie met het noordwesten, i.c. het Noordzeegebied. Dat is trouwens ook het herkomstgebied van de Salische Franken. In dit opzicht mogen we de taal dus zeker als een variant van het Oudnederlands opvatten. Ik denk daarom dat de redactie van het Oudnederlands Woordenboek terecht heeft besloten deze tekst als een van de bronnen op te nemen. Dit mede ook omdat eerder onderzoek heeft uitgewezen dat er een duidelijke relatie bestaat tussen de woordenschat van de ‘Lex Salica’ en bijvoorbeeld de appellatieve elementen in de Oudnederlandse plaatsnamen van Noord-Frankrijk,

België en de zuidelijke provincies van Nederland, vgl. bijvoorbeeld Kaspers 1948-50. Ik heb hier al eerder gewezen op namen als Viggezele en Sterksel. Het lijkt mij persoonlijk verder ook de hoogste tijd dat er nog eens nauwkeurig naar de Germaanse woordenschat in deze bron wordt gekeken. Het laatste uitvoerige onderzoek was dat van Van Helten in 1900. Maurits Gysseling heeft later nog een kortere, minder beargumenteerde studie gemaakt (1976), maar zijn conclusies worden niet algemeen geaccepteerd om het maar voorzichtig uit te drukken. Juist het feit, dat het toponimisch materiaal dankzij het werk van Gysseling en Künzel e.a. toegankelijk is gemaakt en dat er de laatste 100 jaar veel nieuwe woorden en nieuwe inzichten zijn verworven, maakt het in mijn ogen ook noodzakelijk dat deze bron weer eens wordt bestudeerd. En hoe kan dat beter dan in de context van een bestudering van het overgeleverde Oudnederlands?

Aan het bestuur van het Leids Universiteits Fonds wil ik op deze plaats dank zeggen voor de benoeming tot bijzonder hoogleraar Oudgermaanse Filologie. Hierdoor is dit vakgebied na lange tijd weer vertegenwoordigd in de Randstad. Verder wil ik het woord richten tot mijn moeder van 86, die door een zeer ernstige ziekte tot haar en mijn leedwezen niet persoonlijk aanwezig kan zijn, maar dankzij een video-opname toch achteraf kan meeluisteren. Ma, je bent er niet bij, maar ik denk aan je en zal steeds aan je denken als ik mij in deze toga hul die ik je vorige week al mocht showen. Mijn vrouw wil ik hier bedanken dat ze mijn decennialange gepuzzel met onbegrijpelijke woordjes min of meer filosofisch heeft verdragen en me zelfs te hulp is geschoten met voorbeelden uit de Slavische talen. Wat mijn zoons betreft, hebben zij bij gelegenheid datzelfde gepuzzel voorzien van de voor hun generatie min of meer kenmerkende relativerende glossen, wat

de juiste proporties in het familiegebeuren zeer ten goede is gekomen.

Tot de studenten wil ik zeggen dat het vakgebied op het eerste gezicht misschien wat ingewikkeld lijkt met al die verschillende talen die het elk net weer iets anders doen dan alle andere, maar dat het bij nadere bestudering toch een boeiend vak is dat raakvlakken heeft met vele andere disciplines zoals o.a. middeleeuwse geschiedenis, rechtsgeschiedenis en naamkunde, zoals naar ik hoop mede is gebleken uit deze beschouwing.

Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Ook *gruova* 'groeve' zou geen Nederlands zijn. Hij schrijft dan ook in hetzelfde artikel: "es lässt sich unschwer beweisen, dass die sprache gar nicht niederländisch ist" (Jostes 1896: 190).
- 2 In het Duits spreekt men niet voor niets over "Mönchslatein" waar wij het over "potjeslatijn" hebben.
- 3 Vermoedelijk stonden de paragraaf in hoofdstuk VIII op het linker blad en het begin van hoofdstuk IX op het rechterblad. De glosse was misschien zo geschreven dat de kopiïst niet wist, bij welk hoofdstuk die behoorde.
- 4 *Sed nos propter prolixitatem uolumnis uitandam seu fastidio legentium uel propter utilitatem intellegendi abstulimus hinc uerba grecorum et numero dinariorum quod in ipso libro crebre conscribita inuenimus* (Eckhardt 2002: 15).
- 5 Vgl. *ner-* in Beiers *nersau*, *nerschwein* 'nährende Sau'.
- 6 Te denken is daarbij aan droesem als varkensvoer.
- 7 En als ook dat niet lukt, kan men gaan zoeken in de verdere overlevering van de Indoeuropese talen. Onderzoek (Quak 2006) heeft al aangetoond dat de glossen uit de 'Lex Salica' soms een zeer archaisch Germaans dialect vertegenwoordigen waarbij men soms alleen op die laatstgenoemde manier tot een bevredigende interpretatie komt.

- 8 Dat is trouwens zijn specialiteit, of beter gezegd zijn zwakke punt, zoals ook in andere door hem gemaakte edities is gebleken.
- 9 Hierbij wordt even buiten beschouwing gelaten, dat de glosse in een van de handschriften eventueel in de verkeerde paragraaf zou kunnen staan, wat bij de A-handschriften wel vaker voorkomt.
- 10 Een discussie over de afgrenzing ten opzicht van de buurtalen vindt men in Pijnenburg e.a. 2003.
- 11 We mogen aannemen dat er nog veel verder naar het zuiden in het Romaanse gebied ook een Oudnederlands/Oudnederfrankisch dialect werd gesproken, maar dat is voor ons nauwelijks toegankelijk, voor zover men juist de 'Malbergse Glossen niet als een rest van dat dialect opvat.
- 12 Tot mijn schande moet ik bekennen, dat ik zelf heb proberen aan te tonen, dat bijvoorbeeld de Brusselse Prudentiusglossen Oudsaksisch en niet Oudnederlands zijn (Quak 2007).
- 13 PLS VII,1: *Si quis acceptorem furauerit de arbore, malb. ortfocla, sunt denarii CXX qui faciunt solidos III culpabilis iudicetur, excepto capitale et dilatatura*. 'Als iemand een havik van een boom steelt, gerechtelijk *ortfocla*, worde hij tot 120 penningen die maken 3 schellingen veroordeeld, zonder waarde en weigeringsgeld' A2: *mal. hor hut*; C6: *malb. ortflocla*; Herold: *malb. ortfocla*. Dezelfde tekst in LS VII,1 met de glossen: D7: *mal. hocticla*; D8: *malb. hocticla*; D9: *mal. hocticla*. Verder ook: PLS VII,2: *Si quis acceptorem de perteca furauerit, mallobergo uueiano ortfocla, sunt denarii DC qui faciunt solidos XV culpabilis iudicetur, excepto capitale et dilatatura*. 'Als iemand een havik van de stang steelt, gerechtelijk *weiano ortfocla*, worde hij veroordeeld tot 600 penningen die maken 15 schellingen, behalve waarde en weigeringsgeld' met A1: *mal. hymnis sith*; A2: *mal. mar thocla*; C6: *malb. uueippe ortfocla*; Herold: *malb. uueiano siue ortfocla* en de variant *malb. uueiape urthefocla uueiano anthedio*.
- 14 Dezelfde glosse staat ook in LS XXXIII,2: *Si quis ingenua puella occiserit, mallobergo smalcha ledi, <sunt dinarii IVM qui faciunt> solidus C culpabilis iudicetur*. 'Wie een vrij meisje doodt, gerechtelijk *smala leudi*, boete 9000 penningen die maken 100 schellingen' met de glossen: D7: *mal. schmala (< schala) ledi*; D8: *malb. smalcha ledi*; D9: *simal chaledi*.
- 15 Het woord *gimni(s)* 'winter' is een van de archaische woorden

in de 'Lex Salica' en is verwant met lat. *hiems*, bulg. *zima* 'winter'. Het heeft binnen het Germaans alleen enkele verwanten in het Oudnoords.

- 16 Het woord is misschien te vergelijken met gr. *mélon* 'klein dier, schaap', arm. *mal* 'schaap' en oiers *mil* 'dier'. Hierbij behoort misschien ook (met s-mobile): *smal* 'klein', vgl. ohd. *smalaz fihu*, *smala-nôz* 'kleinvee', mhd. *smal-hirte* 'herder voor kleinvee', on. *smali* 'kleinvee'
- 17 Dit behoort bij § 8
- 18 In de 'Lex Salica' wordt maar een glosse genoemd: LS V,1: *Si quis tres capras furauerit, mallobergo aper, < sunt dinarii CXX qui faciunt > solidus III culpabilis iudicetur excepto capitale et dilatara* met D7: *mal. haper* [*< aper*]; D8: *malb. aper*; D9: *mal. aper*.
- 19 Vgl. hiermee ook woorden als *militunia* en *ambahtunia*.

Literatuur

- Baesecke, Georg, 1935: "Die deutschen worte der germanischen gesetze", in: *PBB* 59, 1-101.
- Baetke, Walter, 1976: *Wörterbuch zur altnordischen Prosaliteratur*. 2., durchges. Aufl., Darmstadt 1976.
- Blok, D. P., 1968: *De Franken, hun optreden in het licht der historie*, Bussum.
- Braune, Wilhelm & Mitzka, Walther, 1963: *Althochdeutsche Grammatik*, Tübingen.
- BT = Bosworth, J./Toller, T. N. *An Anglo-Saxon Dictionary*. Reprint: Oxford 1976.
- Clark-Hall = John Clark-Hall. *A Concise Anglo-Saxon Dictionary*. Cambridge 1931.
- Eckhardt, Karl August (Hg.), 1954: *Pactus legis Salicae. I Einführung und 80 Titel-Text* (Germanenrechte NF. Wgerm. Recht), Göttingen.
- , 1955: *Pactus legis Salicae. II, 1 65 Titel-Text* (Germanenrechte NF. Wgerm. Recht 2), Göttingen.
- , 2002: *Pactus Legis Salicae* (MGH. Leges nationum Germanicarum 4,1). Unveränderter Nachdruck der Ausgabe von 1962, Hannover.
- 1968: *Lex Salica* (MGH. Leges nationum Germanicarum 4,2). - Hahnsche Buchhandlung, Hannover.

- Glwb. = Starck, Taylor & Wells, J. C. (Hgg.), 1972-1990: *Althochdeutsches Glossenwörterbuch (mit Stellennachweis zu sämtlichen gedruckten althochdeutschen und verwandten Glossen)*, Heidelberg.
- Gysseling, Maurits, 1976: *De Germaanse woorden in de Lex Salica* (Kkl. Acad. v. Ndl. Taal- en Letterkunde, Verslagen en Meded. Jg., afl.1), Gent.
- (Hg.), 1980: *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300) m.m.v. en van woordindices voorzien door W. Pijnenburg* (Bouwstoffen). Reeks II: Literaire handschriften, Deel 1: Fragmenten, 's-Gravenhage.
- Helten, Willem Lodewijk van, 1900: "Zu den Malbergischen Glossen und den salfränkischen formeln und lehnwörtern der Lex Salica", in: *PBB* XXV, 225-542.
- Höfinghoff, Hans, 1987: *Haustier und Herde. Die volkssprachigen Tierbezeichnungen in den frühmittelalterlichen Leges*. Inaugural-Dissertation. Münster.
- Holthausen, Ferdinand, 1934: *Altenglisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- , 1967: *Altsächsisches Wörterbuch.. 2., unveränderte Auflage* (Niederdeutsche Studien 1), Köln.
- , 1985: *Altfriesisches Wörterbuch*. Zweite, verbesserte Auflage von Dietrich Hoffmann, Heidelberg 1985.
- Jostes, Franz, 1896: "Saxonica III: Die Heimat des Heliand", in: *ZfdA* 40, 160-92.
- Kaspers, W., 1949-50: "Wort- und Namenstudien zur Lex Salica", in: *ZfdA* 82, 291-335.
- Kern, H., 1869: *Die Glossen in der Lex Salica und die Sprache der salischen Franken. Beitrag zur Geschichte der deutschen Sprachen*, Den Haag.
- , 1880: "Notes on the Frankish Words in the Lex Salica", in: J. H. Hessels (ed.), *Lex Salica: The ten Texts with the Glosses and the Lex Emendata, synoptically edited*, London, 430-528.
- Künzel, R. E., Blok, D. P., Verhoeff, J. M., 1988: *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (Publicaties van het P. J. Meertens Instituut 8), Amsterdam.
- Lasch-Borchling = Agathe Lasch & Conrad Borchling. *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. Hamburg-Neumünster 1928-...

- Lehmann, Winfred P. A., 1986: *Gothic Etymological Dictionary. Based on the third edition of Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache by Sigmund Feist*, Leiden.
- LNT = Künzel u.a. 1988.
- Lodewick, H. J. M. F., de Moor, W. A. M., Nieuwenhuijzen, K. (Hgg.), 1979: *Ik probeer mijn pen ... Atlas van de Nederlandse letterkunde*, Amsterdam.
- Lübben = August Lübben. *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. Nach dem Tode des Verfassers vollendet von Christoph Walther. Darmstadt 1979.
- Minis, Cola, 1971: *Bibliographie zu den Altmittel- und Altniederfränkischen Psalmen und Glossen* (Beschreibende Bibliographien 2), Amsterdam.
- Niermeyer, J. F. & Kieft, C. van der (eds.), 2002: *Mediae latinitatis lexicon minus*, Darmstadt.
- MNW = E. Verwijs & J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*. I-IX, 'S-Gravenhage 1885-1929.
- Pijnenburg, W. J. J., van Dalen-Oskam, K. H., Depuydt, K. A. C., Schoonheim, T. H. (red.), 2001: *Vroegmiddelnederlands woordenboek. Woordenboek van de dertiende eeuw in hoofdzaak op basis van het Corpus-Gysseling*. I-IV, Leiden.
- Pijnenburg, Willy, Quak, Arend & Schoonheim, Tanneke (red.), 2003. *Quod vulgo dicitur. Studien zum Altniederländischen* = ABäG 57, Amsterdam.
- Oostrom, Frits van, 2006: *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur van het begin tot 1300*, Amsterdam.
- Quak, Arend (mit einer Arbeitsgruppe), 1983: "Zu den salfränkischen Tierbezeichnungen", in: *ABäG* 19, 7-66.
- , 2006: "Archaïsche Wörter in den Malbergischen Glossen der 'Lex Salica'", in: *Evidence and Counter-evidence. Festschrift F. Kortlandt*. Vol. I (SSGL 32 & 33), Amsterdam-New York 2006, 59-77.
- , 2007a: "Poederooien", in: Carola Post van der Linde & Lars van Wezel (red.). 'Twai tigius jere'. *Jubileumnummer van het mededelingenblad van de Vereniging van Oudgermanisten, uitgegeven ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de vereniging*, Amsterdam 2007, 67-72.
- , 2007b: "Zum -*tn*-Suffix in den Malbergischen Glossen der 'Lex Salica'", in: Hans Fix-Bonner (Hg.), *Beiträge zur Morphologie. Germanisch. Baltisch. Ostseefinnisch* (NOWELE Supplement Vol. 23), Odense 2007, 69-96.
- Reichert, Hermann & Nedoma, Robert, 1990: *Lexikon der altgermanischen Namen. 2. Teil: Register* (Thesaurus palaeogermanicus, 1. Band), Wien.
- Schlaug, Wilhelm 1962: *Studien zu den altsächsischen Personennamen vor dem Jahre 1000* (Lunder germanistische Forschungen 34), Lund.
- Schmidt-Wiegand, Ruth, 1957: „Zur Geschichte der Malbergischen Glosse“, in: *ZRG. GA* 74, 220-231.
- , 1967: "Alach. Zur Bedeutung eines rechtstopographischen Begriffs der fränkischen Zeit", in: *BNF (NF)* 2, 21-45.
- Schönfeld, Moritz, 1970: *Historische grammatica van het Nederlands. Verzorgd door prof. dr. A. van Loey*, Zutphen.
- Stearns, Mac Donald Jr. 1978: *Crimean Gothic. Analysis and Etymology of the Corpus*, Saratoga.
- TW = M. Gysseling (Hg.): *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)* I-II (Bouwstoffen en studien voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands VI,2), Brussel 1960.
- VMNW = Pijnenburg e.a. 2001.
- Vries, Jan W. de, Willemyns, Roland, Burger, Peter, 1994: *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*, Amsterdam.
- WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Leiden. CD-Rom.

In deze reeks verschijnen teksten van oraties en afscheidscolleges.

Meer informatie over Leidse hoogleraren:
Leidsewetenschappers.Leidenuniv.nl

PROF.DR. A. QUAK (1946)

Arend Quak studeerde voor de gecombineerde MO-akte Duits aan de Universiteit van Amsterdam en volgde daarna de studie Duitse taal- en letterkunde aan diezelfde universiteit. Daarna studeerde hij nog Zweedse taal- en letterkunde aan de universiteiten van Amsterdam en Uppsala. Bij beide studies lag het zwaartepunt op de middeleeuwse taalkunde en naamkunde. Na enkele jaren als leraar Duits te hebben gewerkt, kwam hij in 1971 als promotie-assistent naar de Universiteit van Amsterdam waar hij tot op heden als universitair hoofddocent werkt bij de vakgroep Scandinavistiek. Sinds maart 2007 is hij in Leiden bijzonder hoogleraar Oudgermaanse Filologie namens het LUF. Zijn onderzoek betreft vooral Runologie, Naamkunde en Oudhoogduits. Als mede-hoofdredacteur van het “Etymologisch Woordenboek van het Nederlands” en het “Oudnederlands Woordenboek” concentreert zijn onderzoek zich de laatste jaren op de oudste fase van het Nederlands. Sinds 2005 is hij lid van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.

Universiteit Leiden